

У ПОШУКАХ ВТРАЧЕНОЇ БАТЬКІВЩИНИ. ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТУРКІВ-МЕСХЕТИНЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Турки-месхетинці – етнічна меншина України, що сформувалася вже після оголошення незалежності Української держави. За оцінками спеціалістів, на сьогоднішній день чисельність цієї етнічної групи становить десь близько 10 тис. чоловік. Більшість її представників мешкають невеликими групами в сільській місцевості південних районів України, а також в Автономній Республіці Крим, займаючись здебільшого сільськогосподарською працею [Клиниченко, Малиновська, Мінгазутдінов, Шамшур 1999].

Назва “турки-месхетинці” має певною мірою штучний характер: вона була прийнята міжнародною спільнотою з метою уникнення термінологічної плутанини в 1998 р., під час наради експертів у Гаазі, і використовується нині в документах ООН. Самоназва цієї етнічної групи (етнонім), що розмовляє на одному зі східноанатолійських діалектів турецької мови та сповідує сунітський варіант ісламу, – турки, тюрки. Саме так ідентифікувала себе переважна більшість її представників (8844 особи з 9180) під час останнього перепису населення України, що проводився у 2001 р.

Історична батьківщина турків-месхетинців – Південно-Західна Грузія, відома під назвою Месхеті-Джавахеті, центром якої є місто Ахалцихе. У зв'язку з цим їх також називають іноді “ахалцихськими турками”. Що стосується походження цієї етнічної групи, то воно викликає багато питань. Деякі дослідники трактують турків-месхетинців як грузинів, що змушені були прийняти іслам після входження Південно-Західної Грузії до складу Оттоманської імперії, інші – як етнографічну групу турецького народу, сформовану на турецько-грузинському пограниччі. Переважає думка, що в їхньому етногенезі брали участь месхи – одне з давніх грузинських племен, а також тюрки-кипчаки (половці), що

з'явилися на Південному Кавказі у XII–XIII ст. [Панеш 1990].

У листопаді 1944 р. турки-месхетинці зазнали репресій з боку сталінського режиму: разом із кримськими татарами, чеченцями, інгушами, карачаєвцями, калмиками та іншими етнічними групами вони були примусово депортовані до Сибіру та Центральної Азії. На відміну від інших народів, що повернулися на батьківщину після смерті Сталіна, турки-месхетинці внаслідок численних перепон з боку центрального та партійного керівництва СРСР не добилися дозволу на повернення в Грузію. Напередодні розпаду СРСР більша частина турків-месхетинців (106,3 тис. чол.) проживала в Узбецькій РСР [Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения СССР 1991].

На початку травня 1989 р. у Ферганській долині Узбекистану почалися масові заворушення, спрямовані проти турків-месхетинців, що тривали більше місяця. Внаслідок насильства загинуло 112 осіб різних національностей, більше тисячі людей отримали тілесні ушкодження [Бугай 1994]. У зв'язку з цим уряд СРСР прийняв рішення про евакуацію турків-месхетинців під супроводом міліції та внутрішніх військ в Орловську, Курську, Білгородську та інші області європейської частини Російської Федерації, де вони були забезпечені житлом та роботою в сільській місцевості. Після нового спалаху насильства, що мав місце в Ташкентській області у лютому-березні 1990 р., Узбекистан терміново залишили більшість – понад 90 тис. турків-месхетинців. Нащадки біженців попрямували до Азербайджану, Казахстану, російського Нечорнозем'я, Північного Кавказу і т.д. У деяких місцях, особливо в Краснодарському краї Російської Федерації, мали місце прояви негативного ставлення до турків-месхетинців з боку місцевого

населення та місцевої влади [Нарушение прав вынужденных мигрантов и этническая дискриминация в Краснодарском крае: положение месхетинских турок 1996, 5]. Що стосується керівництва Грузинської РСР, то воно, посилаючись на “політичну і соціальну напругу в республіці”, категорично відмовилося приймати колишніх репатріантів та членів їхніх сімей [Бугай 1994, 20].

Наприкінці минулого століття на пострадянському просторі проживало близько 300 тис., в Туреччині – приблизно 25 тис. турків-месхетинців [Deported People of the Former Soviet Union: The Case of the Meskhetians 1998]. Колись єдина та компактна етнічна група виявилася розпорошеною на величезному просторі, розділеному кордонами незалежних держав. Проте турки-месхетинці зберігають своєрідну систему зв'язків у своїй громаді і свої національні традиції.

У 2004 р. Європейський центр дослідження національних меншин у Фрайбурзі (Німеччина) ініціював виконання міжнародного проекту “Турки-месхетинці між репатріацією та інтеграцією”, метою якого було отримання інформації, що стосувалася широкого комплексу соціологічних, демографічних, культурологічних та ін. характеристик, пов'язаних з пошуком вирішення турко-месхетинської проблеми на міжнародному рівні. Однією з умов участі в ньому було використання єдиної методології, що передбачала тривале (приблизно 6 тижнів) проживання в сім'ях турків-месхетинців та отримання поглиблених інтерв'ю [Малиновська 2006, 7] У рамках проекту автор цього повідомлення взяв участь у дослідженнях однієї з найчисленніших груп турків-месхетинців Півдня України (понад 2 тис. осіб), що проживають у Чаплинському районі Херсонської області. У грудні 2004 – січні 2005 рр. я близько 6 тижнів жив у селі Хрестівка в родині Захадина Асланова – керівника місцевої організації Всеукраїнського товариства турків-месхетинців “Ватан”, де мав змогу щоденно фіксувати особливості культури і побуту цієї етнічної групи. Одночасно здійснювались регулярні виїзди в інші села Чаплинського району, в яких проживали представники цієї етнічної групи. У наступні роки отримана інформація була до-

повнена в рамках проекту “Сучасні етнічні та етносоціологічні процеси поліетнічного середовища України”, що реалізується Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАНУ. Назагал, крім стаціонарних спостережень, було взято 18 поглиблених інтерв'ю, зафіксованих на диктофоні, 12 із них – з представниками спільноти турків-месхетинців та 6 – українського населення і місцевого керівництва. Під час цих бесід, проведених за задалегідь обумовленою схемою, обговорювалося широке коло питань, так чи інакше пов'язаних із проблемою інтеграції турків-месхетинців в українське суспільство. Лише частина з них, що стосується культурологічних аспектів, є предметом цієї публікації.

Самоназва, походження, мова, релігія. Турки-месхетинці Чаплинського району, за нечисленими винятками, ідентифікують себе як “турки”. Що стосується назви “турки-месхетинці”, то вона, як свідчать респонденти, почала використовуватися лише після ферганських подій. *«Дітьми ми не знали слово “месхетинці”. Ми називали себе просто турками, що приїхали з Грузії. Коли почалися заворушення у Ферганській долині, ми почули, що нас називають турками-месхетинцями. Від тієї місцевості, де жили наші прадіди»* (чол., 34 роки, осв. незак. вища). *“Узбеки називали нас кавказцями, азербайджанцями. А ми себе все життя називали турками”* (чол., 51 рік, осв. вища).

На думку переважної більшості опитаних, турки-месхетинці є відгалуженням турецького народу, що через історичні обставини опинилося поза межами своєї батьківщини – Туреччини. *“Я думаю, що наше коріння одне й те саме... Мабуть, це колись ми були разом, а потім перейшли кордон і наші залишилися в Грузії, а ті – там”* (чол., 51 рік, осв. вища). Стосовно ж версії грузинського походження, то вона, як правило, викликає категоричне заперечення. *“Які версії можуть бути?... Уявіть собі, одну річ вам скажу – я завжди так думав і так вважаю – із квасолі кукурудза рости не буде. Із квасолі повинна рости квасоля, із кукурудзи – кукурудза. Це закон”* (чол., 51 рік, осв. середня спец.).

Лише в одному випадку колишній учитель історії заявив, що предками турків-месхетинців є месхи – давнє автохтонне

населення Закавказзя. *“Ми взагалі не турки, ми – месхи”* (чол., 67 років, осв. вища). На його думку, саме ця обставина і стала причиною сьогоднішніх негараздів турків-месхетинців, оскільки турки вважали їх грузинами, а грузини – турками, поділивши їхні землі між собою. Опинившись між двох вогнів, вони були позбавлені своєї історичної батьківщини.

Турки-месхетинці Чаплинського району спілкуються між собою винятково турецькою мовою, що можна розцінити як підсвідоме прагнення зберегти свою етнічну ідентичність. Більшість із них вільно володіють російською мовою (особливо чоловіки), підлітки та діти – українською, на якій вони вчать в школі.

Важливим елементом ідентичності, що зміцнює етнічну самосвідомість та згуртованість спільноти турків-месхетинців, розділеної державними кордонами, є релігія. *“Це все потрібно тому, що тримає наш народ... Це у нас передається з покоління в покоління”* (чол., 67 років, осв. вища). Із відповідей респондентів випливає, що під час перебування в Узбекистані навіть члени КПРС, незважаючи на заборони, поважали мусульманські звичаї та здійснювали релігійні обряди. Деякі з них були за це покарані. *“Там, в Узбекистані, у 1980-ті рр. приїздили атеїсти, читали лекції, мовляв... Аллаха буцімто немає... Мій батько... комуністом був. Хтось доніс, що збираються люди, читають Коран, муллу кличуть... Ось батько був присутнім, це дійшло до першого секретаря, йому за це догана. Я це добре пам'ятаю. Переслідували”* (чол., 51 рік, осв. сер. спец.).

На сьогоднішній день у більшості населених пунктів Чаплинського району, в яких проживають турки-месхетинці, є мечеті – звичайні сільські будинки, як правило, куплені в складчину членами місцевої спільноти та переобладнані відповідно до мусульманських законів. У селі Хрестівка в ролі мечеті використовується колишня радгоспна контора, будівля якої за рішенням виконкому сільської ради була передана місцевій общині та відремонтована за її рахунок. Обряди в ній відправляє мулла – молодий чоловік, що заочно навчається в Ісламському університеті в Києві.

По п'ятницях члени місцевої спільноти турків-месхетинців проводять колективні

молитви, в яких все частіше бере участь молодь. *“Молодь 18–25 років уже почала ходити. Приходять, питають, радяться, ставлять питання з релігії, що кому незрозуміло”* (чол., 34 роки, осв. незак. вища). У мечеті організоване навчання хлопців та підлітків. Проводяться також окремі заняття для дівчат.

Однак, незважаючи на все це, деякі чоловіки середнього віку, що мають вищу або середню спеціальну освіту, не приховували, що в повсякденному житті не дотримуються релігійних обрядів та відвідують мечеть у свята лише для того, щоб не драгувати інших членів спільноти. Один із них заявив, що ніколи не піде за порадою до мулли: *“До мулли не піду ніколи. Я до них ставлюся негативно: перші фанатики – вони. Я їм не вірю взагалі. Ні муллам, ні попам – нікому... Треба вести правильне життя, не бути фанатиком. Треба вчитися, а не молитися”* (чол., 44 роки, освіта сер. спец.).

У Чаплинському районі спостерігалися поодинокі випадки, коли представники місцевого населення, релігійна активність якого в цілому є доволі низькою, приймали мусульманство. Одним із них є мешканець села Григор'івки, що одружився на турчанці. *“Цей Руслан прийняв мусульманську віру... У мене була книга, в якій написано, що Бог Аллах один. Йому пояснили це, і він, по-моєму, це зрозумів. Але до мечеті не ходить”* (чол., 48 років, осв. середня спец.).

Поняття дому/рідної землі. Більшість турків-месхетинців пов'язує поняття “батьківщина” та “рідна земля” з територією Месхетії – “землі обітованої”, де жили їхні предки і де вони народились самі. *“Що таке батьківщина? Батьківщина – це той дім, де людина народилася. Батьківщина – це та земля, де жив її батько. Батьківщина, в моєму розумінні, там, де гуляв у дитинстві... Моя батьківщина, де я жив... Вір не вір, немає на світі іншої такої землі... 3 кілометри, 10 кілометрів від рідного села – мінеральна вода. Сама лікує. Природа хороша. Земля хороша. А головне, що людина живе саме на цій землі. Головне, що це батьківщина моя, мої предки”* (чол., 67 років, осв. вища). *“Батьківщина – де народились наші предки 100, 200, 300, 400, 500 років тому, наші батьки, діди жили між Туреч-*

чиною і Грузією... Ось ця місцевість – це наші предки, земля, і ось ця земля нас тягне” (чол., 55 років, осв. вища).

Перебуваючи на вигнанні, багато чоловіків, долаючи перепони, прагнули потрапити до Месхетії, подивитись на рідні місця: «Я сам туди їздив. У 1988 р. батько сказав: “Сину, я доб’юся перепустки”, – тоді видавали... Перепустки взяли, мати, батько, я поїхали туди... Батько показував все – рідне село. У нас, мабуть, на роду написано там жити... Він мені показував: ось це наша ділянка, ось це наша ділянка, ось це ми садили, ось це батько садив» (чол., 51 рік, осв. середня спец.).

Серед осіб старшого і середнього віку переважає думка, що повернення на землю предків покладе край бідам турків-месхетинців, багато з них говорили про своє бажання повернутися туди. «Батьківщина – це фундамент. Я тепер розумію... коли пройшов всі етапи переселення, я тепер розумію, що таке батьківщина, що таке земля. Мені нічого не потрібно. Мені потрібен клатчик землі. Я вимагаю лише, щоб так, як мене звідти вивезли, нехай повернуть назад. Мені не треба вашого нічого. Я намет поставлю, де мій дід посадив горіх, де криниця. Скажу: “Слава Аллаху, що добрався!” і буду жити. Звідти батько, діди мої» (чол., 51 рік, осв. середня спец.).

Один із респондентів висловив своє бажання повернутися на історичну батьківщину у віршованій формі (російською мовою): “Я хочу вернуться на Родину, домой. В тот дом отца родного стремлюсь усталой душой. 60 лет живу в стране чужой, я хочу вернуться на Родину, домой. Ведь на чужой земле страданий, горя много. А на Родине меня ждет родная земля. Желаний много в сердце здесь витало, но лишь одно желание осталось: вернуться к земле родной, я хочу вернуться домой. Хочу домой, видел в снах чудесных край Родины святой. Там мой дом, школа и район. Здесь, в этом районе, я чужой. Я хочу вернуться домой. Я много терпел в радости и в горе. Но жизнь моя текла так быстро, скоро, одна лишь песнь звучит в душе с тоской: я хочу вернуться домой. Я обращаюсь ко всем живущим на земле, братом назову каждого, кто поможет в беде. Брат, помоги, дорогой, я хочу вернуться на Родину, домой” (“Я хочу

вернуться на Батьківщину, додому. У той дім батька рідного прагну втомленою душою. 60 років живу в країні чужій, я хочу повернутися на Батьківщину, додому. Адже на чужій землі страждань, горя багато. А на Батьківщині на мене чекає рідна земля. Бажань багато в серці тут було, але залишилося лише одне бажання: повернутися до рідної землі, я хочу повернутися додому. Хочу додому, бачив я в снах чудесних край Батьківщини святої. Там мій дім, школа і район. Тут, у цьому районі, я чужий. Я хочу повернутися додому. Я багато терпів у радості і горі. Але життя мої протікало так швидко, скоро, одна лиш пісня звучить у душі смутком: я хочу повернутися додому. Я звертаюся до всіх, що живуть на землі, братом назву кожного, хто допоможе у біді. Брате, допоможи, дорогой, я хочу повернутися на Батьківщину, додому”) (чол., 67 років, осв. вища).

Сімейні та родинні зв’язки в системі культурних цінностей турків-месхетинців. Сім’я та гармонія в сімейних відносинах – це найвища цінність у свідомості турків-месхетинців, запорука збереження національної ідентичності колись єдиної, а нині розділеної спільноти. Розлучення є вкрай рідкими, розірвання шлюбу сприймається як трагедія, ганьба для сім’ї, численних родичів колишнього подружжя. Вагомих причин для розлучення, на думку респондентів, небагато – це або алкоголізм та наркоманія чоловіка, або безплідність дружини. Сила сімейних уз у спільноті турків-месхетинців визначається багатовіковими традиціями, що проявляються у виборі майбутніх супутників життя, гендерних ролях у сімейному житті, ставленні до старших і т.д.

Основну роль у виборі шлюбного партнера і досі виконують батьки молодих людей, що прагнуть поріднитися з порядною сім’єю, родовід якої їм добре відомий. Як правило, це або далекі родичі, що проживають в інших населених пунктах, або колишні земляки, предки яких жили в одному з сіл Месхеті-Джавахеті, або добрі знайомі, або сусіди. Основним критерієм під час вибору нареченої є її працьовитість і скромність.

Відповідно до давніх звичаїв, наречену обирають здебільшого батьки нареченого: “Я знайшов. Вона наша далека родич-

ка. Її бабуся покійна – моя тітка. Я сину сказав, він – жодних заперечень. Живуть у Донецькій області. Я ж не буду синові погану пропонувати. У нас давні звичаї”. На питання: “А якби він відмовився, ви б чинили переешкоди?”, поставлене тому самому респонденту, той відповів так: “Ні, я сучасний. Але якщо батько сказав, син повинен послухатися” (чол., 51 рік, осв. середня спец.). У цілому можна констатувати, що традиції, пов’язані з вибором нареченої, і досі зберігають свою силу: “У нас і досі не прийнято зустрічатися. Це у нас іде з покоління в покоління. У нас батьки в основному вибрали наречену для свого сина, показали йому, вона сподобалась і справили весілля. Поки що так. Може, з часом зміниться, але поки що ні” (жін., 39 років, осв. середня спец.).

І все ж таки у деяких випадках основну роль під час вибору шлюбного партнера в середовищі турків-месхетинців у наші дні відіграє взаємна симпатія молодих людей, що виникла під час спілкування: “Я та інші хлопці мого віку... разом працювали, спілкувалися з майбутніми друзинами... такого тоді не було, щоб окремо зустрічатися. Я, наприклад, зі своєю майбутньою дружиною окремо не зустрічався. Так, на роботі. Але коли сідали в машину, то мене підштовхували жінки до неї, щоб посадити з нею поруч на лавку. Це були й турецькі жінки, й українські, мабуть, думали, що ми одне одному підходимо. Так у нас з’явилося тепло одне до одного” (чол., 34 роки, осв. незак. вища). Більше того, у деяких випадках навіть самі дівчата, сенсом життя яких ще донедавна було створення міцної сім’ї, дозволяють собі порушити багатотисячолітні традиції.

У процесі польових досліджень я був присутнім під час переговорів голів двох родин турків-месхетинців, що стосувалися одруження 28-річного хлопця, який дістав вищу освіту в Туреччині, та 18-річної дівчини, що залишила школу в десятому класі. Обидва чоловіки позитивно ставилися до цієї ідеї та опрацювали план, за яким молоді люди буцімто випадково мали зустрітися у родичів дівчини. Хлопець, що мріяв про одруження, ретельно готувався до цієї зустрічі. Він з’їздив у районний центр, де відвідав перукарню, поголився, одягнув свій святковий одяг, купив велику червону троянду і подарував дівчині. Однак

ці зусилля та фінансові витрати виявилися марними: дівчина відмовилася від зустрічі, заявивши по телефону родичам про те, що їй ще рано виходити заміж. Судячи з усього, вибір батьків не влаштував дівчину. Слід підкреслити, що під час розмови з її батьком – моложавим динамічним чоловіком, що мав вищу освіту, – стало очевидно, що він не збирався змушувати дочку до шлюбу з нелюбою людиною.

Згідно з категоричними твердженнями респондентів, інтимні відносини серед турків-месхетинців до весілля виключені: “У нас не робляться статеві відносини до одруження. Лише після весілля... Якщо дівчина загуляла, значить, з нею не буде одружуватися вже інший...” (чол., 34 роки, осв. незак. вища). Як правило, після 6–7 класу батьки, всупереч українському законодавству про обов’язкову середню освіту, забирають дівчат зі школи, намагаючись вберегти їх від спілкування з юнаками та можливих спокус.

Дуже важливою подією в сім’ї є весілля, на яке прийнято запрошувати родичів, всіх членів турко-месхетинської спільноти відповідного населеного пункту, сусідів та добрих знайомих із числа місцевих жителів. На весілля приїздить родичі, а іноді й друзі з усіх кінців колишнього Радянського Союзу. Під час весілля, на якому присутні декілька сотень гостей, вони спілкуються між собою, обмінюються інформацією, обговорюють спільні проблеми. “Ось я весілля робив. У Вірменську було 500 чи 600 чоловік. Там мером міста колишній директор школи, де навчався мій син. Дружина написала заяву, щоб він виділив приміщення. Він дав у школі їдальню. Ми там як столи накрили... Туди турки з’їхалися, росіяни, і друзі з роботи, і викладачі. Гуляли два дні... Ми всіх збираємо або для весілля, або при народженні сина” (чол., 67 років, осв. вища). Весільний ритуал фіксується на фото- і відеоплівці.

До обов’язків батьків входить облаштування сімейного життя молодих на початковому етапі їхнього подружнього життя: купівля будинку, машини, предметів побуту. “Ось у мене четверо синів. Хочу одружити того, що в Москві. Поки що підшукую наречену, в Асканії, ще не сватався. Якщо я його одружу, то старшому синові автоматично повинен купити інший будинок.

Я йому даю одну корову, телицю, баранця і машину. І так ланцюгом" (чол., 48 років, осв. середня спец.). У майбутньому син зобов'язаний сам утримувати родину, хоча це й не виключає звернення по допомогу до батьків.

У домі батьків, як правило, залишається сім'я молодшого сина. *"Живу з синами. Дочка заміж вийшла. Сина я в минулому році відділив. Бог дасть, якщо в цьому році молодшого одружимо, середнього також відділю". – "Якогось сина залишите?" – "Звичайно наймолодшого"* (чол., 51 рік, осв. середня спец.).

Як правило, головою сім'ї турків-месхетинців є чоловік. *"У нашій сім'ї, нашому дереві, за все чоловіки відповідають"* (чол., 51 рік, осв. середня спец.). Що ж стосується жінок, то їм відводиться важлива роль у збереженні сімейного вогнища та вихованні дітей. *"Жінка завжди стежить за чоловіком. Якщо чоловік неправильно вчинить, вона протестує. Жінка-мама займається вихованням дітей. Батько рано йде на роботу, ввечері приходиться, а мама завжди з дітьми поруч. Діти, що виростають без мами, – неповноцінні люди. Вони повинні з малих років відчувати материнську ласку, материнське піклування"* (чол., 67 років, осв. вища). Жінки також переважно стежать за шкільними справами дітей.

У поодиноких випадках у деяких родинах роль голови сімейства виконує жінка. Найчастіше це буває тоді, коли чоловік зловживає алкоголем, однак зустрічаються й інші варіанти. Жінка з села Надеждівка, 1935 р.н., інвалід першої групи, що живе разом із сином, на питання про те, хто в їхній сім'ї є головою, відповіла: *"Я... Коли був батько (чоловік – С.С.), він керував, тому що він фронтовик. Батько помер, залишив на мене заповіт. Я маю пільги. І за його пільгами мені допомагають. Вугілля дають. А факт, що доки я тут живу, доти я керую"* (жінка, 70 років, осв. початкова). Така ситуація значною мірою пояснюється складним матеріальним становищем сім'ї респондентки, яка, на відміну від своїх дітей, має хай невеликий, але стабільний прибуток.

У цілому ж соціальні зв'язки турків-месхетинців базуються переважно на сімейних та родинних відносинах. Респонденти легко малювали схеми, на яких вказували прізвища, імена, дати народження

та місце проживання родичів. Вони добре пам'ятають своїх найближчих родичів на рівні чотирьох поколінь, цікавляться й охоче діляться сімейними оповідями. Особи середнього і старшого віку намагаються підтримувати стосунки зі своїми родичами, розсіяними по різних країнах колишнього Радянського Союзу та в Туреччині. Міжрегіональні та закордонні зв'язки підтримуються переважно шляхом "усної пошти" (*"хтось приїхав і розповів"*) та за допомогою переговорів по мобільному телефону, який є практично в кожній сім'ї.

Крім того, турки-месхетинці підтримують взаємини, що склалися на основі сіл у Грузії. Деякі з респондентів говорили про те, що в їхній спільноті збереглися залишки родового поділу. *"У нас клани є, роди. Назв цих кланів десь близько 220... Наш клан "Цісе" називається. Це назва села, в якому в Грузії жили. Всі, хто жив у цьому селі, входять у цей клан... Ми одразу вичислюємо хто. Сказав назву, і все, ми одразу вичислюємо село, де живе цей клан..."* (чол., 44 роки, осв. середня спец.). Однак, як свідчать відповіді на уточнюючі питання, мова йде не про родові клани як такі, а про земляцтва.

Уявлення про відмінності від місцевого населення. Як правило, респонденти підкреслювали, що не бачать великої різниці між турками-месхетинцями та місцевим населенням, серед якого переважають українці: і тим, і тим доводиться долати економічні труднощі, виховувати дітей, допомагати батькам, і серед одних, і серед інших є як добрі, так і погані люди і т.д. І все-таки деякі етнокультурні відмінності між ними, на думку співбесідників, існують. Найчастіше згадувалось різне ставлення до вживання спиртних напоїв: *"... Ще одна відмінність, найголовніша: наш народ не любить випивати"* (чол., 48 років, осв. середня спец.).

У сім'ях турків-месхетинців батьки докладають зусиль, аби відгородити своїх дітей від шкідливих звичок: *"Ось у мене діти дорослі, а я не бачив, щоб пили, навіть пиво, або палили. Не дай Бог, якщо довідаюся. Бити не буду, але дуже сильно ображу. Вони про це всі знають"* (чол., 48 років, осв. середня спец.). Під час проживання в сім'ї турків-месхетинців я двічі був мимовільним свідком гучних

скандалів, пов'язаних зі спробами батька заборонити синові регулярно відвідувати місцевий бар.

Але, незважаючи на всю архаїчність сімейних відносин у спільноті турків-месхетинців, виховні заходи, що стосуються вживання алкоголю, мають лише обмежений успіх: юнаки та молоді чоловіки охоче відвідують бари та кафе, де регулярно вживають горілку і пиво. При цьому розважальні заклади виконують роль своєрідних інформаційних центрів, де можна поділитися новинами та обговорити молодіжні проблеми.

Ще одну відмінність від місцевого населення респонденти з числа турків-месхетинців пов'язують із більш дбайливим ставленням до сімейних та родинних зв'язків: *"...Народ ми такий, ми по одному ніколи не живемо. У нас так прийнято: сестра, чи брати, чи двоюрідні – вони завжди повинні бути разом... у нас люди живуть компактно, це у нас в крові..."* (чол., 51 рік, осв. середня спец.).

Підкреслювалось також дбайливе ставлення до традицій, звичаїв та мови свого народу. *"Наші звичаї – у нас в крові. Дивно, що наш народ це досі не забув свою мову... Думаю, тому, що у нас це також у крові"* (чол., 51 рік, осв. середня спец.).

Серед переваг турків-месхетинців, що вигідно відрізняють їх від інших народів, часто називається також працьовитість. *"У сезон у нас всі багато працюють. Лише ранок – вже на машинах: хто за парниками, хто за соляркою. Громадянська сільськогосподарська війна, можна сказати. Я не те що хвалю свій народ, але ми трудяги... Я сам з вищою освітою, вибачте за слово, у лайні плаваю. З ранку до вечора працюю..."* (чол., 67 років, осв. вища).

Перспективи етнокультурної адаптації турків-месхетинців. У цілому турки-месхетинці півдня Херсонщини, переважна більшість яких оформили громадянство України, досить міцно інтегрувалися в українське суспільство. Майже всі респонденти (особливо представники першого покоління репатріантів із Середньої Азії) підкреслювали, що у них склалися гарні та дружні відносини з місцевим населенням. *"Із сусідами ми живемо не те що добре – дуже добре. У селі нас поважають, ми їх поважаємо. Ніяких зайвих слів не буває"* (чол.,

67 років, осв. вища). У Чаплинський район продовжують приїздити нові родини турків-месхетинців із Росії та з Азербайджану, що пов'язано або з міжетнічними конфліктами або з несприятливими умовами життя. Багато респондентів заявили про своє бажання зібрати навколо себе всіх своїх родичів, які на сьогоднішній день проживають у багатьох незалежних державах – колишніх республіках СРСР.

Однак спостереження показують, що турки-месхетинці півдня Херсонщини живуть у доволі замкнутій спільноті та спілкуються з місцевими переважно поза домом: на роботі, в магазинах, офіційних закладах, у школі і т.д. Особи старшого та середнього віку не знають української мови, розмовляють із сусідами російською мовою, якою вони оволоділи в Центральній Азії. Що ж стосується молодих людей, юнаків і підлітків та дітей, то вони, навчаючись у школах українською мовою, як правило, володіють нею вільно або на досить пристойному рівні (один з учнів Хрестівської середньої школи навіть став фіналістом Всеукраїнського конкурсу на найкраще володіння українською мовою). У той же час, з огляду на батьків, вони не дуже охоче нею користуються.

З відповідей респондентів старшого та середнього віку випливає, що більшість із них подекуди перебільшують ступінь інтеграції турків-месхетинців в українське суспільство та намагаються не помічати конфліктів між молоддю, які зрідка мають національний відтінок. Це можна розглядати як своєрідну захисну реакцію покоління, що пережили жахи депортації, вимушену втечу з Узбекистану та невирішеність проблеми повернення – в Грузію. Одночасно вони в досить обережних тонах оцінюють свої подальші перспективи стосовно перебування в Україні. *"Ось, будь ласка, ми приїхали сюди, ось прийдуть, скажуть: вам тут не місце... Ось виженуть на вулицю, куди підеш, до кого підеш, що скажеш?"* (жін., 70 років, осв. початкова).

Що ж стосується осіб, дитинство і юність яких пройшли в Україні, то вони, як правило, не збираються повертатися на свою історичну батьківщину. У безпосередній і навіть дещо грубуватій формі про це прямо заявив під час бесіди молодий чоловік, який на сьогоднішній день навчається в інтернатурі Сімферопольського медичного

інституту: "Що мені там (у Грузії. – С.С.) робити, мені і тут добре!" Подібні настрої поширені також серед представників молодого покоління, які пояснили це відсутністю в Месхетії належних умов для нормально-го життя: "Що мені і моїй сім'ї робити в горах, де немає цивілізації? Я вже живу в Європі і хочу, щоб мої діти вміли працювати на комп'ютері та користувалися Інтернетом. Про повернення в Месхетію мріють лише старші люди, які там народилися" (чол., 37 років, осв. вища).

Прикметно, що в Чаплинському районі зафіксовані перші випадки між-національних шлюбів. Одна з молодих сімей турка-месхетинця та українки проживає в селі Хрестівка. Майбутня дружина виросла в цьому селі в сім'ї вчителів, майбутній чоловік прибув сюди з батьками в числі перших репатріантів. Долаючи опір батьків, закохані після закінчення школи поїхали до Ленінграда, де зареєстрували свій шлюб, поставивши близьких перед фактом: "...Дівчина закохалася в турка. Було багато проблем, вони втікали, романтика така... Певний час їх тут не було, оскільки його батьки категорично заперечували, щоб він одружувався... Коли трохи стихло, вони приїхали сюди. Спочатку не було згоди, а тепер все нормально... Її батьки спочатку заперечували, а потім уже нічого не говорили. Побачили, що він нормальний чоловік, порядна людина, вихований" (жін., 41 рік, осв. середня спец.). На сьогоднішній день ця інтернаціональна сім'я виховує двох дітей, а між батьками

подружжя встановилися дружні відносини ("цілються тепер").

За свідченням респондентів, подібна історія сталася також у селі Григорівка. У цьому випадку на втечу зважилася не українка, а турчанка, до того ж уже за-сватана. Зрештою, батьки втікачки таки змирилися з вибором дочки та попросили її повернутися в село разом із чоловіком-українцем. «Ось у Григорівці дівчина, яка була засватана за турка, закохалась... вийшла за українця, зараз у Григорівці живуть. Він її вкрав, поїхав кудись... Їх разом шукали. Мати його говорила, що "я її поб'ю", тепер все спокійно... Змирилися, і вони повернулися до Григорівки... Тепер все нормально, як і повинно бути» (чол., 48 років, осв. середня спец.).

Варто підкреслити, що під час бесід представники турко-месхетинської громади, особливо чоловіки молодого і зрілого віку, активно цікавилися політичною ситуацією в Україні; розмірковували про перспективи її вступу до ЄС і НАТО; вболівали за спортсменів України під час міжнародних змагань (навіть під час футбольного матчу відбіркового циклу чемпіонату Туреччина – Україна). Великою популярністю серед них користуються професійні українські боксери – брати Віталій та Володимир Клички.

Скоріш за все, більшість турків-месхетинців, які під тиском обставин упродовж останніх десятиліть знайшли прихисток в Україні і стали її громадянами, залишаться тут назавжди.

ЛІТЕРАТУРА

- Бугай Н.Ф. Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации. Москва, 1994.
Клиниченко О., Малиновська О., Мінгазутдінов І., Шамшур О. Становище біженців турків-месхетинців в Україні. Київ, 1999.
Малиновская Е. Турки-месхетинцы: этносоциальный очерк. Киев, 2006.
Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения СССР. Москва, 1991.
Нарушение прав вынужденных мигрантов и этническая дискриминация в Краснодарском крае: положение месхетинских турок. Москва, 1996.
Панеш Э., Ермолов Л. Турки-месхетинцы: Историко-этнографический анализ проблемы // Советская этнография, 1990, № 1.
Deported People of the Former Soviet Union: The Case of the Meskhetians, 1998.